

COB-focusgroepen vierde kwartaal 2016

Amsterdam

Judith ter Berg en Yolanda Schothorst

Oktober 2016

Projectnummer: V5993

Inhoud

1	Inleiding	1
2	Onderzoeksverantwoording	2
2.1	Opzet en uitvoering van het onderzoek	2
2.2	Interpretatie rapportage	2
3	Resultaten	4
3.1	Impressie van de gesprekken	4
3.2	Hoe gaat het met Nederland?	5
3.3	Prioriteiten in aanpak maatschappelijke thema's	10
3.4	Energietransitie: energiebesparing en een overstap naar duurzame energie	11
3.5	Lessen uit de gesprekken	19
4	Conclusies	20
Bijlage 1	Uitnodigingsbrief	1
Bijlage 2	Overzicht deelnemers	3
Bijlage 3	Gesprekspuntenlijst	6

1 Inleiding

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) voert sinds 2007 het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) uit. Dit onderzoek heeft tot doel ontwikkelingen in persoonlijke en maatschappelijke zorgen van Nederlanders te volgen en te analyseren. Door middel van kwartaal-enquêtes en verdiepend kwalitatief onderzoek worden ontwikkelingen in perspectieven van burgers gevolgd.

Het kwalitatieve onderzoek werd van 2008 tot en met 2012 elk kwartaal uitgevoerd door de onderzoeksbureaus Veldkamp (sinds september 2016 onder de naam Kantar Public) en Ferro Explore. Sinds 2013 worden er in het tweede en vierde kwartaal groepsgesprekken uitgevoerd door Veldkamp en Ruigrok NetPanel.

De algemene onderzoeksvragen voor de groepsgesprekken zijn door het SCP als volgt geformuleerd:

- Wat zijn de maatschappelijke zorgen van Nederlanders?
- Hoe moeten bepaalde onderzoeksresultaten uit het kwantitatieve onderzoek worden geïnterpreteerd en verklaard?

Naast deze telkens terugkerende onderzoeksvragen wordt elk half jaar op basis van actuele maatschappelijke ontwikkelingen een aantal specifieke onderzoeksvragen toegevoegd.

In het vierde kwartaal 2016 is het volgende thema aan de orde gesteld:

- Energietransitie: energiebesparing en een overstap naar duurzame energie

Dit rapport beschrijft de onderzoeksresultaten van de twee groepsgesprekken die Veldkamp op 20 oktober 2016 in Amsterdam heeft uitgevoerd. Hoofdstuk 2 geeft een verantwoording van de opzet en de uitvoering van het onderzoek. In hoofdstuk 3 wordt allereerst de visie van de deelnemers op de stand van zaken in de Nederlandse samenleving beschreven. Vervolgens gaan we in op de thema's die volgens de deelnemers prioriteit moeten hebben in Nederland. Het thema 'energietransitie' wordt daarna uitgebreid beschreven. Hoofdstuk 4 vat de belangrijkste bevindingen samen.

2 Onderzoeksverantwoording

2.1 Opzet en uitvoering van het onderzoek

Veldkamp heeft op 20 oktober 2016 twee groepsgesprekken in Amsterdam gevoerd. In overleg met het SCP is besloten om de groepen zoals gebruikelijk in te delen naar opleiding.

Het volgende steekproefdesign is gehanteerd voor de samenstelling van de groepen:

- groep 1: mannen en vrouwen, 18 - 70 jaar, lageropgeleid (tot en met MBO);
- groep 2: mannen en vrouwen, 18 – 70 jaar, hogeropgeleid (HBO+).

De selectie van de deelnemers is uitgevoerd via het panel van ons zusterbedrijf (TNS NIPObase). Uit het panel is een gestratificeerde steekproef getrokken waarbij geselecteerd is op woonplaats en spreiding is aangebracht naar leeftijd, sekse en opleidingsniveau. Een willekeurige selectie van relevante panelleden uit de regio Amsterdam kreeg per e-mail een uitnodiging voor deelname aan het onderzoek (zie bijlage 1). In totaal stuurden we 900 uitnodigingen waarop 36 panelleden positief reageerden. De respons is daarmee 4% procent en aan de lage kant. Met inachtneming van de criteria ten aanzien van leeftijd, geslacht en dagelijkse bezigheden is een selectie gemaakt. Aangezien we onvoldoende aanmeldingen hadden van lageropgeleide vrouwen, is een selectiebureau ingeschakeld om vier vrouwen te werven.¹

In totaal hebben 15 personen deelgenomen aan de gesprekken. Een overzicht van de achtergrondgegevens van de deelnemers is opgenomen in bijlage 2.

De gesprekken zijn gevoerd aan de hand van een gesprekspuntenlijst die in overleg met het SCP is opgesteld (zie bijlage 3). Beide gesprekken hebben twee uur in beslag genomen.

De groepsgesprekken zijn gevoerd op onze onderzoekslocatie in Amsterdam. Onderzoekers van het SCP hebben de gesprekken in een andere ruimte simultaan gevolgd via een gesloten tv-circuit.

2.2 Interpretatie rapportage

Kwalitatief onderzoek stelt ons in staat inzicht te verkrijgen in opvattingen van mensen en de achterliggende verklaringen daarvan. Deze vorm van onderzoek is open en exploratief en gaat uit van wat de deelnemers zelf ter sprake brengen. Bij kwalitatief onderzoek gaat het om het

¹ Selectiebureau Profiel heeft op basis van onze opgave – 4 vrouwen tot en met mbo opgeleid, spreiding in leeftijd en werkzaamheid – vier vrouwen geselecteerd.

beschrijven van de diversiteit aan opvattingen en niet om de frequentie waarmee bepaalde uitspraken worden gedaan.

De resultaten uit dit kwalitatieve onderzoek zijn niet generaliseerbaar naar burgers zoals zij voorkomen in de samenleving. Wel geven ze een beeld van de opvattingen die leven over de onderscheiden thema's. Opgenomen citaten dienen ter illustratie; de citaten van deelnemers zijn cursief en door dubbele aanhalingstekens aangegeven.²

² Als gevolg van een technische storing bij de opnames zijn dit kwartaal meer citaten van lageropgeleide deelnemers terug te lezen in het rapport dan van hogeropgeleide deelnemers. Bovendien is bij de citaten van hogeropgeleide deelnemers niet aangegeven wie wat zegt.

3 Resultaten

3.1 Impressie van de gesprekken

In oktober 2016 zijn de gesprekken ingedeeld naar opleiding; er is een gesprek gevoerd met lageropgeleide deelnemers (t/m MBO) en een gesprek met hogeropgeleide deelnemers (HBO+).

Beide groepen deelnemers zijn gemotiveerd begonnen aan het gesprek. Bij lageropgeleide deelnemers zijn in eerste instantie wel wat vragen over wat precies de bedoeling is van het gesprek, aangezien het merendeel nog nooit aan een groepsgesprek heeft meegedaan. De eerste onwennigheid is echter snel voorbij en men neemt actief en geïnteresseerd deel. Tijdens het gesprek laat men elkaar aan het woord, slechts een enkele deelnemer moet bij het gesprek worden betrokken omdat hij niet ongevraagd uit zichzelf het woord neemt. Een paar mannen hebben duidelijke meningen over het thema 'energietransitie' en zijn er ook al meer mee bezig in het eigen leven. De jongste van de groep, een 20-jarige vrouw, geeft heel eerlijk aan zich er nog nooit mee te hebben beziggehouden. Maar ze is wel geïnteresseerd om meningen en ervaringen van anderen te horen en ze stelt aan het eind van het gesprek veel te hebben geleerd van de bijeenkomst.

De groep hogeropgeleiden is een 'echte' groep hogeropgeleiden, met overwegend universitair geschoolden. Ook in dit gesprek blijkt men geïnteresseerd in de verschillende gespreksonderwerpen en wordt er actief deelgenomen. Ze zijn uiterst vriendelijk tegen elkaar en laten zich genuanceerd uit. Zoals gebruikelijk wordt er door hogeropgeleiden wat meer op een beschouwende, genuanceerde en afstandelijke manier gereageerd, de lageropgeleiden laten zich wat directer uit en gebruiken wat meer voorbeelden uit het eigen leven om hun standpunten weer te geven.

Hoewel het onderwerp 'energietransitie' niet in de hoogste regionen eindigt als urgent thema voor de Nederlandse samenleving, blijkt dat vrijwel iedereen er wel enige urgentie bij voelt. Men is redelijk unaniem over de noodzaak tot actie, al was het maar omdat fossiele brandstoffen op een gegeven moment 'op' zijn.

Ten aanzien van de stemming over de samenleving blijkt dat de lageropgeleiden, zoals meestal het geval is, negatiever zijn over de samenleving dan hogeropgeleiden. Bij lageropgeleiden spitst de discussie zich vooral toe op de verharding, verslechterde omgangsvormen, discriminatie (er is een Marokkaans-Nederlandse vrouw in de groep) en verminderde betrokkenheid bij elkaar. Bij hogeropgeleiden worden omgangsvormen eveneens aangekaart, maar blijkt dat er ook druk wordt ervaren: druk om te presteren, 'mee' te doen. Tevens hebben hogeropgeleiden het over een steeds grotere tweedeling: de goede ontwikkelingen komen meer ten goede aan een bepaalde groep, terwijl de andere groep steeds minder profiteert. De positieve en negatieve

argumenten zijn bij de hogeropgeleiden meer in evenwicht: er is keuzevrijheid, veel mogelijkheden in Nederland, er zijn initiatieven tot verbinding.

3.2 Hoe gaat het met Nederland?

Gaat het in Nederland de goede of de verkeerde kant op?

De deelnemers is gevraagd te kiezen uit een witte en een grijze kaart om uit te drukken of het in het algemeen de goede kant (= wit) respectievelijk de slechte kant (= grijs) op gaat met de Nederlandse samenleving.

De lageropgeleiden

De lageropgeleide deelnemers zijn overwegend negatief gestemd: zes van hen steken een grijze kaart op, slechts één van hen een witte kaart.

De negatieve stemming wordt vooral veroorzaakt door de manier waarop mensen met elkaar omgaan, zo blijkt. Heeft de een het over een verharding van omgangsvormen, de ander gaat in op een verminderde betrokkenheid en zorg voor elkaar. Een Marokkaans-Nederlandse vrouw geeft aan dat ze zich bejegend voelt als 'buitenlander', terwijl ze geboren en getogen is in Amsterdam. Gevraagd naar overige oorzaken voor hun indruk dat de samenleving de verkeerde kant opgaat, blijkt dat er in de groep echt een focus is op een verharding van de samenleving, waarbij parallellen worden getrokken met de politieke situatie in de wereld, de weinig toegankelijke houding in Nederland ten opzichte van vluchtelingen, de toonzetting van het politieke debat in de Tweede Kamer.

D1 *“De maatschappij verhardt, mensen worden hufteriger naar elkaar toe, hebben weinig begrip voor elkaar. Ik ben mantelzorger, ik heb burens waar ik ook mantelzorger voor ben. Voor dat je het weet verzorg je de hele buurt, omdat hun eigen kinderen geen tijd*

hebben. Dan denk ik: hoe is het mogelijk, mensen zouden meer voor elkaar mogen doen.”

Gespreksleider: Het zit dus heel erg in hoe we omgaan met elkaar?

D5 *“Ik woon vlakbij een bejaardentehuis als je die mensen ziet. Het is gewoon zielig, ze zitten elke zondag te wachten op visite en er komt niemand.”*

D1 *“De wereldpolitiek verhardt. Kijk maar hoe Trump zich opstelt, en hoe wij ons tegen vluchtelingen opstellen.”*

D2 *“De hele wereld is achteruit aan het gaan.”*

Gespreksleider: En als jullie dat betrekken op Nederland?

D5 *“Dat is ook alleen ikke, ikke. Welke partij je ook neemt, het is allemaal een pot nat. Ze hebben een grote bek, maar als ze aan de macht zijn doen ze niks.”*

Gevraagd waar men de situatie vergelijkt, brengt een deelnemer naar voren dat de toonzetting van het politieke debat in de Tweede Kamer nu heel anders is dan dertig jaar geleden. Er wordt over gemopperd omdat politici volgens een deelnemer eigenlijk een voorbeeldfunctie hebben.

Tegelijkertijd melden een paar deelnemers dat het in Nederland nog meevalt in vergelijking met de debatten in andere landen zoals bijvoorbeeld het Spaanse parlement.

Degene die als enige een witte kaart heeft opgestoken, herkent de meningen van zijn groeps-genoten, maar hij redeneert vanuit zijn eigen ervaringen: *“Ik herken het wel, vanuit mij komt het positief over. Toen ik hierheen ging verhuizen, kwamen de burens aankloppen. Misschien woon ik nu net in een goede buurt, vanuit mij zie ik het positief in.”*

In hoeverre maakt men de negatieve zaken zelf mee?

De Marokkaans-Nederlandse vrouw voelt dat ze anders wordt behandeld dan haar autochtone vriendinnen, of het nou gaat om optreden van de politie jegens haar of de wijze waarop ze wordt tegemoet getreden in een restaurant of bij het vragen naar de weg. Anderen hebben het over ervaringen met burens, op straat, in de zorg. Ook de (nieuwe) media spelen een rol hierin: filmpjes op YouTube, vloggers.

Naast de eigen positieve ervaring vindt de optimistisch gestemde deelnemer dat het beter gaat met de welvaart in Nederland. Dit standpunt levert discussie op. Stelt de een dat er veel armoede is in Nederland, de ander vindt dat armoede in Nederland van een andere orde is dan in Marokko:

- D7 *“Als je kijkt naar hoeveel geld mensen af en toe hebben. Volgens mij gaat het ook de goede kant op. In elk huishouden ligt volgens mij wel een iPad.”*
- D4 *“Er is ook gigantische armoede. Er is heel veel armoede maar dat wordt gewoon weg gemoffeld.”*
- D2 *“Het is net wat je arm noemt. Wij zijn niet arm vergeleken met Afrika. Heel veel mensen daar hebben heel veel minder.”*
- D4 *“Als jij je kind niet met ontbijt naar school kan sturen, vind ik dat arm.”*
- D2 *“Ik zie verschil in Marokko en hier, daar zie ik wat arm arm is. Hier heb je veel subsidies.”*
- D4 *“Sommige ouders zitten in de schulden.”*
- D2 *“Wij hebben het altijd krap gehad, maar ik was altijd tevreden.”*

Een van hen maakt vervolgens de overstap naar de economische situatie van Nederland in zijn geheel:

“Economisch gezien komen we eindelijk uit de dip. Daar ben ik wel blij om. Het kan ook dat de overheid ons dat doet geloven. Als ik kijk naar Prinsjesdag, hoe lovend alle nieuwtjes waren. Twee dagen later hoor je het slechte nieuws. Ze houden je een bord voor dat het goed gaat, maar ik denk: eerst zien dan geloven.”

Hogeropgeleide deelnemers

Gevraagd naar de richting van de samenleving, blijkt dat de positief en negatief gestemden elkaar in evenwicht houden: vier personen steken een witte kaart op en vier een grijze kaart. Daarmee zijn ze – zoals meestal het geval is - positiever gestemd dan de groep lageropgeleide deelnemers.

Er is allereerst gevraagd welke argumenten leidend zijn voor de negatieve richting van de samenleving. Ook bij hen wordt begonnen met verwijzingen naar een verminderde betrokkenheid. Men heeft het over ‘langs elkaar heen leven’ en ‘verdeeldheid’. De politiek zou deze ontwikkeling eerder versterken dan verminderen bijvoorbeeld door de wijzigingen in de studiefinanciering.

ring: deze werkt een tweedeling in de maatschappij verder in de hand volgens een deelnemer. Een vrouw werkzaam in de hulpverlening stelt dat ze in haar werk steeds meer de gevolgen ziet van de individualisering in de maatschappij. Ze vindt dat er meer verbinding nodig is, maar dat deze steeds minder voorhanden is.

“Het effect ervan zie ik dagelijks in mijn praktijk. Verbinding is de kern van het leven, dat heb je nodig, maar dat zie ik steeds minder.”

“Vroeger was alles veel gemoedelijker, je merkt nu dat alles veel meer gejaagd is.”

Een ander haakt erop in en geeft aan dat mensen te maken hebben met de druk tot presteren, een druk tot ‘meedoen’. Hij ondervindt dit in zijn eigen leven en zit tegen een burn-out aan hierdoor. De verdergaande individualisering en genoemde druk blijken punten te zijn die door meer gesprekspartners worden herkend.

“De prestatiegerichte cultuur breekt mensen op. Er is minder ruimte voor eigenheid. Meedoen is belangrijk.”

Een deelnemer geeft aan dat er veel spanningen zijn in de samenleving. Hij verwijst naar uitingsvormen als terroristische aanslagen en stelt dat in de politiek steeds meer sprake is van polarisering.

Desgevraagd geeft men aan dat deze tendensen al langer spelen. Er wordt verwezen naar de verandering van de Pijp (buurt in Amsterdam) - van volksbuurt naar hippe buurt waarin men elkaar niet meer kent - als bewijs van het meer jachtige en anonieme leven. Een ander ziet de recente wijziging in de studiefinanciering en de aangescherpte toelatingseisen voor studies als blijken van de meer prestatiegerichte cultuur.

Degenen die positief zijn over de richting van de samenleving herkennen weliswaar de argumenten, maar laten zich hier niet door overtuigen. Ze nemen het eigen leven als uitgangspunt of zien meer voorbeelden van een ommekeer.

“Ik bekijk het op microniveau. Ik herken het wel. Maar ik ga van mijn eigen situatie uit, probeer verbinding op microniveau voor elkaar te krijgen.”

“Het steeds individualistischer worden, die hobbel hebben we gehad. Ik zie mensen juist weer meer met elkaar doen. Voor mijn gevoel is die individualisering voorbij.”

Welke argumenten zijn maatgevend voor de positief gestemden in de groep? Eigenlijk stellen ze dat er juist meer zaken gebeuren die getuigen van meer verbinding in plaats van individualisering, dat sommige ontwikkelingen niet specifiek zijn voor deze tijd (bijvoorbeeld migratie) en dat er in Nederland veel vrijheid en mogelijkheden zijn om de eigen weg te volgen.

In de eigen woorden:

*“Ik denk dat het niet zo slecht gaat. Ik woon in het centrum en de buurt Nieuwmarkt is net een dorp. Je helpt elkaar. Dat hadden mijn ouders niet hoor. En over individualisering: als ik zie wat mijn ouders hebben moeten doen... Migratie is bovendien van alle tijden
“De ongelooflijke mogelijkheden die je hier hebt.”*

Het gesprek komt echter weer terug op de ervaren druk, het moeten voldoen aan verwachtingen, de vrijheid die voor een steeds beperktere groep geldt. De prestatimaatschappij kent vooral positieve kanten voor degenen die werk hebben en mee kunnen komen. Maar voor mensen die dat niet is gegeven, zijn de gevolgen harder.

Houding ten opzichte van Nederlandse economie

Er is apart aandacht besteed aan de houding ten opzichte van de Nederlandse economie. In hoeverre heeft men de indruk dat het beter gaat met de economie, ervaart men dit aan den lijve of ziet men het anders?

Zowel bij lager- als hogeropgeleiden ziet een aantal deelnemers signalen dat het beter gaat. Degenen die dat vinden, voeren actuele gegevens aan als bewijs: minder werkloosheid, de aantrekkende huizenmarkt in Amsterdam, meer uitgaven door consumenten (merkbaar voor degenen werkzaam in winkels en dienstverlening). Maar men lijkt niet geheel op deze signalen te willen vertrouwen. Er wordt in de media en door de regering weliswaar aangegeven dat het beter gaat, maar men ziet om zich heen andere zaken gebeuren die deze verbetering weerleggen. In beide groepen worden positieve ontwikkelingen in de economie vrij snel voorzien van een negatieve tegenhanger. Lageropgeleide deelnemers komen met voorbeelden aanzetten als het korten op pensioenen, banken die een grote reorganisatie doorvoeren met banenverlies als gevolg. Ook stelt iemand dat de nieuwe banen die worden gecreëerd veelal uitzendbanen zijn, een ander vult aan dat mensen geen vaste contracten meer krijgen.

Bij hogeropgeleiden stelt een deelnemer dat er meer daklozen zijn en dat hij er zelf ook niet financieel op vooruit is gegaan. In deze groep wordt teruggegrepen op de al eerder genoemde vergroting van ongelijkheid in de samenleving: deze speelt volgens hen ook op economisch vlak en bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt. Het gaat beter, maar het komt niet iedereen ten goede. Een van hen:

“Er komen meer vacatures en je ziet vervolgens hogeropgeleiden de lageropgeleiden verdringen.”

Op persoonlijk niveau en in de eigen omgeving is eveneens een wisselend beeld merkbaar: voor sommigen gaat het merkbaar beter, anderen hebben de indruk dat hun situatie niet is verslechterd noch verbeterd. Een vrouw die in loondienst werkt, heeft niet zo veel verandering gemerkt de afgelopen jaren doordat ze haar baan en bijbehorend salaris heeft behouden. Een ander ziet om zich heen meer mensen die na ontslag weer aan het werk zijn gekomen.

Al met al is er niet sprake van een heel positieve stemming over de economie: sommige zaken gaan beter, maar de economie is nog niet terug op het oude niveau. Men heeft niet het idee dat er reden is tot groot optimisme.

3.3 Prioriteiten in aanpak maatschappelijke thema's

Om een indruk te krijgen van het belang dat het onderwerp 'energietransitie' krijgt toebedeeld door de deelnemers, is hen een zevental maatschappelijke doelen/ thema's voorgelegd met de vraag deze te rangordenen naar belang. Tijdens het invullen wordt door verschillende deelnemers verzucht dat het moeilijk kiezen is uit thema's die allemaal wel belangrijk zijn om aan te pakken, maar men zet zich vervolgens toch aan de voorgelegde taak.

Uiteindelijk komt de rangordening er als volgt uit te zien:

doel	Lageropgeleiden n=7	Hogeropgeleiden n=8
• Voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland.	2	7
• Verbeteren van de integratie van minderheden in onze samenleving.	5/6 5/6	4/5 1
• Bestrijden van de armoede in Nederland.		
• Energiebesparing en overstap naar duurzame energie (zon en wind i.p.v. olie en gas).	7 1	3 2
• Verbeteren van de gezondheidszorg en zorg voor ouderen.	4	4/5
• Vergroten van de werkgelegenheid.	3	6
• Verbeteren van de manier waarop mensen in Nederland met elkaar omgaan.		

Bij lageropgeleiden worden verbetering van de gezondheidszorg en zorg voor ouderen het belangrijkste gevonden, gevolgd door terrorismebestrijding en daarna verbetering van de omgangsvormen. De hogeropgeleiden vinden bestrijding van armoede het belangrijkste, gevolgd door verbetering van de gezondheidszorg en energiebesparing en overstap naar duurzame energie.

In beide groepen eindigt verbetering van de gezondheidszorg hoog, omdat men vindt dat het de verkeerde kant opgaat met de gezondheidszorg. Er wordt wel op verschillende manieren over gesproken: lageropgeleiden met verontwaardiging over de ouderenzorg en met voorbeelden uit het eigen leven, hogeropgeleiden kijken meer naar de systematiek in de gezondheidszorg die ze afkeuren.

Lageropgeleiden:

- D4 "Omdat het best tekort schiet nu met de bezuinigingen. Ze laten mensen langer aan hun lot over thuis. De (verzorgings-)huizen zijn opgedoekt, niks mag geld kosten"
- D1 "Veel ouderen worden aan hun lot overgelaten en dat zou niet mogen."
- D7 "Als ik kijk naar de gezondheidszorg en niet alleen naar de ouderen, dan vind ik dat het goed geregeld is. Mijn vrouw is chronisch ziek en zwanger, daarom kom ik vaak in het ziekenhuis. Als je belt, is het zo geregeld."

Hogeropgeleiden:

- D3 *“Ik ben het niet eens met de visie en insteek van de gezondheidszorg. Ze gaan uit van het medisch-technische denken, terwijl ik het belangrijk vind dat er meer aandacht is voor het spirituele.”*
- D2 *“De vermarkting van de gezondheidszorg is een slechte keus geweest. Er wordt te veel vanuit de verzekeringsmaatschappijen gedacht. Dat is schrikbarend. De kwaliteit van de gezondheidszorg is goed, maar het hele financieringsstelsel erachter niet.”*
- D6 *“Vriend van me is orthopeed. De operaties moeten heel snel gebeuren. Dan denk ik: waar ben je mee bezig! De professionals voelen zich ook overwerkt.”*
- D4 *“Als je kijkt naar de administratie! Ik ben verpleegkundige. Vroeger had ik tijd voor patiënten. Nu zijn ze (red.: verpleegkundigen) zoveel tijd kwijt aan de administratie in plaats van aan het bed.”*

Het grote belang van bestrijding van terrorisme is voor lageropgeleiden gelegen in de behoefte aan veiligheid. Verschillende lageropgeleiden geven aan bang te zijn. Het idee is dat Nederland ook een keer aan de beurt zal zijn – misschien ook vanwege de opstelling van Nederland (*“Nederland is toch een land dat zich veel bemoeit met andere landen, z’n mening laat weten”*) en om die reden vinden ze het belangrijk dat er aandacht is voor het voorkomen en bestrijden van terrorisme.

Hogeropgeleiden vinden het het belangrijkste dat de armoede in Nederland wordt bestreden. Want – zo redeneren ze – “armoede hoort niet in een land als Nederland” waar sprake is grote welvaart. Hiermee in verband wordt eveneens belang gehecht aan het vergroten van de werkgelegenheid, omdat dat een sleutel vormt tot het verminderen van de armoede.

3.4 Energietransitie: energiebesparing en een overstap naar duurzame energie

Welke associaties hebben deelnemers bij ‘energietransitie, energiebesparing en een overstap naar duurzame energie’? Om dit te achterhalen is gevraagd aan te geven waar men als eerste aan moet denken bij dit onderwerp.

<i>lageropgeleiden</i>	<i>hogeropgeleiden</i>
<ul style="list-style-type: none"> • zonnepanelen in de Sahara= oplossing • verspilling tegengaan • schone energie moet de norm worden • verplicht van het gas af • houdt een keer op fossiele brandstoffen: waarom niet gebruiken wat er is • vervuult: bijvoorbeeld kolen • zonnepanelen op het dak, ieder huis heeft een dak • schone energie zo snel mogelijk • luchtverontreiniging door auto’s • benzine-/dieselmotoren vervuilen 	<ul style="list-style-type: none"> • weinig toegankelijk • weinig stimulans • vroeg mee beginnen = economisch voordeel voor het land • maatschappelijke verantwoordelijkheid • hoeft niet moeilijk te zijn: er is wind en zon • politiek kan het niet rendabel maken in vier jaar: lange termijn visie nodig • kosten-baten • prikkel te klein voor mensen • geringe motivatie

<ul style="list-style-type: none"> • Groningen. Niet afhankelijk willen zijn van gas uit Rusland 	<ul style="list-style-type: none"> • overheid moet meer stimuleren • actie tegen windmolens op zee • mensen zijn gemakzuchtig • waarom wordt het niet geregeld? • er is veel mogelijk
---	--

Lageropgeleide deelnemers dragen vooral oplossingen aan en hebben het over de redenen voor de energietransitie, hogeropgeleiden hebben het vooral over de belemmeringen die er zijn om een energietransitie door te voeren. Laatstgenoemden zien belemmeringen in het kader van het rendabel krijgen van energietransitie, een te weinig stimulerende houding van de overheid en niet in het minst de houding van mensen die ervoor zorgt dat keuzes niet richting duurzame energieopwekking gaat. Een van hen: *“Veel mensen zeggen: het milieu is belangrijk, maar ze kiezen uiteindelijk voor het goedkoopste.”* Een ander benoemt dat mensen windmolens niet willen als deze te dichtbij komen: *“Willen ze windmolens op zee plaatsen, dan willen ze (red.: burgers) dat niet aan de kust. En in Drenthe protesteren ze (red.: burgers) er ook tegen.”*

In beide groepen is men de mening toegedaan dat een overstap naar duurzame energie noodzakelijk is. Er worden volstrekt geen vraagtekens gezet bij de noodzaak ervan.

Men ziet zich zichzelf niet als heel goed geïnformeerd over dit onderwerp, maar in elke groep blijken een paar behoorlijk ingevoerde deelnemers aanwezig. Het onderwerp wordt redelijk interessant gevonden: sommigen stellen zich actief op de hoogte, anderen zijn er niet zo mee bezig.

Een voorbeeld van een deelnemer die zich wel bezig houdt met het thema: *“Mijn oudste kind vraagt wel eens aan ons: Denk je wel aan ons?”*

En een voorbeeld van iemand die het minder bezighoudt: *“Mij boeit het niet zo. Ik weet niet waardoor dat komt. Ik denk: als ik het maar warm heb.”*

Wel lijken de meeste deelnemers bezig te zijn met het verminderen van het eigen energiegebruik. Vrijwel iedereen draagt voorbeelden aan wat men in het eigen leven doet om het energieverbruik te verminderen: spaarlampen, AAA batterijen, douchewekkers tegen te lang douchen. Dit alles onder het mom ‘wat ik zelf kan doen, doe ik’. Een enkeling oriënteert zich op een investering om zonnepanelen op het dak aan te laten leggen.

In beide groepen wordt naar voren gebracht dat je als burger niet zozeer het verschil kan maken. Grote bedrijven en de overheid krijgen een belangrijke rol toebedeeld om andere energiebronnen te gebruiken en te stimuleren. Een paar lageropgeleide deelnemers gaan zelfs zo ver dat ze vinden het verplicht moet worden opgelegd, want: *“Zonder druk, verboden gebeurt er niks!”*.

Gevraagd naar de redenen om het thema energietransitie op het lijstje met maatschappelijke doelen te zetten, levert een scala aan argumenten voor deze overstap op.

Lageropgeleiden noemen:

- fossiele brandstoffen raken op
- afhankelijkheid van Rusland voor gasvoorziening voorkomen
- bescherming van het milieu
- probleem met de opslag van kernafval

- luchtvervuiling door kolen
- afhankelijkheid van olie uit Arabië verminderen
- belang van een leefbare wereld voor toekomstige generaties

Hogeropgeleiden noemen:

- fossiele grondstoffen raken op
- groeiende bevolking: steeds grotere energiebehoefte
- in het belang van mens en dier
- belang van het milieu: tegengaan van smeltende ijskappen
- niet afhankelijk willen zijn van olieproducerende landen

De genoemde argumenten komen aardig overeen. In beide groepen noemt men bescherming van het milieu als argument, maar men neemt niet de term klimaatverandering in de mond.

Argumenten van lageropgeleiden in de eigen woorden:

“Het feit dat je van een land straks afhankelijk wordt, dat zal ook niet bevorderlijk zijn, geef Rusland de macht en je weet niet wat er gebeurt.”

“Het zijn allemaal fossiele brandstoffen, die zijn op, we hebben geen keus.”

“Als je wilt dat je kleinkinderen rond kunnen huppelen zonder mondkapje. Wij niet, maar de generaties erna.”

Argumenten van hogeropgeleiden in eigen woorden:

“Eindigheid is een reden om op zoek te gaan naar andere energiebronnen.”

“Zes miljard mensen en dieren. Wij hebben de keuze, zij (red.: de dieren) niet.”

“Niet afhankelijk willen zijn van olieproducerende landen zoals Saoedi-Arabië.”

Argumenten tegen een energietransitie worden nauwelijks genoemd. Lageropgeleiden brengen naar voren dat de kosten van energie omhoog zullen gaan, maar ze zien dat eigenlijk als iets onvermijdelijks. Kortom: in beide groepen wordt het belang van een energietransitie zeer onderkend.

Welke initiatieven ziet men om tot een meer duurzame energievoorziening te komen?

Lageropgeleiden noemen verschillende initiatieven zoals de energieleveranciers die gezamenlijk een windmolenpark bouwen, samenwerking op Europees gebied door energieleveranciers, koude-warmte opslag, wetenschappelijk onderzoek naar duurzame energie. Een lageropgeleide deelnemer noemt het streven van de Nederlandse overheid om in 2050 zelfvoorzienend te zijn in energie, maar hij is de enige in de groep die daarvan heeft gehoord. Wel worden in deze groep acties genoemd van de overheid om bepaald gedrag te stimuleren met behulp van subsidies, zoals de aanschaf van zonnepanelen en de aankoop van elektrische auto's.

Hogeropgeleiden hebben het over verbeterde kolencentrales, collectieven van burgers om gezamenlijk zonnepanelen in te kopen, windmolens langs de kust, surfers die een stofzuiger hebben ontwikkeld om plastic uit zee te zuigen. Ook krijgen universiteiten volgens hen budget van bedrijven voor onderzoek naar nieuwe mogelijkheden op het terrein van duurzame energie.

Deelnemers zelf nemen soms ook maatregelen zoals de aanleg van zonnepanelen, enkele beglazing laten vervangen door dubbele beglazing, de douchewekker in huis, het gebruik van spaarlampen. Tegelijkertijd komen dan ook de beperkingen naar voren: appartement bewoners geven aan niks te kunnen met zonnepanelen, omdat ze geen eigen dak hebben.

Bij hogeropgeleiden wordt naar voren gebracht dat de motieven om zelf maatregelen te nemen voor een verminderd energiegebruik te komen een mix zijn van kostenbesparing, milieuoverwegingen en de sport om te zien of het lukt. Een van hen: *“Ik heb zo’n zuinige meter, Toon.”* Een ander sluit daar op aan en zegt een verminderd energiegebruik belangrijk te vinden, maar nog nooit vanwege het milieu niet het vliegtuig te hebben genomen.

Men lijkt met elkaar het gevoel te hebben dat de individuele acties een druppel op de gloeiende plaat vormen en dat het verschil pas wordt gemaakt op het moment dat de overheid, grote bedrijven, energieleveranciers stappen zetten in verminderd energiegebruik en duurzame energie. Een hogeropgeleide deelnemer: *“Gaan we de bedrijven uitdagen er iets moois mee te doen?”*

Houding ten aanzien van standpunten

Deelnemers hebben vervolgens de volgende informatie en standpunten voorgelegd gekregen met het verzoek het standpunt te noteren dat het dichtst bij hun eigen mening staat:

De Nederlandse regering heeft zich internationaal vastgelegd op een sterke vermindering van het gebruik van fossiele brandstoffen (kolen, olie, gas) door energiebesparing en meer gebruik van hernieuwbare of duurzame energie (bijvoorbeeld uit wind en zon). Welke van de onderstaande standpunten komt het dichtst bij uw mening?

- A: Dat gaat niet lukken en dat is ook helemaal niet erg. De noodzaak van een snelle verandering wordt erg overdreven.
- B: Dat gaat helaas niet lukken. Veranderingen gaan nu eenmaal langzaam, ook al dreigen er ernstige gevolgen voor het klimaat en toekomstige energievoorziening.
- C: Om dit te laten lukken, moeten we ons gedrag veranderen en moeten bedrijven en burgers meer initiatieven nemen voor energiebesparing en alternatieve energie. De overheid kan daarbij helpen maar dat niet afdwingen.
- D: Om dit te laten lukken, moet de overheid veel harder optreden door vormen van energiegebruik te verbieden of zwaar te belasten en door hoge eisen te stellen qua energiebesparing en verduurzaming.
- E: Ik weet het niet.

Heel opvallend maar misschien niet verbazingwekkend gezien het verloop van de gesprekken: niemand spreekt zich uit voor standpunt A of B. Gevraagd naar het waarom, krijgen we bijna verontwaardigde reacties te horen: *“Natuurlijk niet!”* en *“Dan heb je een plaat voor je harsens!”* Men voelt met andere woorden urgentie ten aanzien van het thema en vindt dat verdergaande maatregelen gerechtvaardigd zijn.

Bij de lageropgeleiden kiezen drie deelnemers voor standpunt C en vier deelnemers voor standpunt D. Bij de hogeropgeleiden kiezen vier deelnemers voor C, twee voor een standpunt tussen C en D en twee voor standpunt D.

Welke redenen voert men aan voor deze houding?

De lageropgeleide deelnemers kunnen zich eigenlijk het beste vinden in D, maar het woord 'verbieden' gaat een aantal te ver. Bovendien twijfelen ze aan de haalbaarheid ervan. De keuze voor C wordt als volgt gemotiveerd:

Gespreksleider: Waarom moet het C zijn?

D1 *"Tuurlijk ik zou heel graag voor D gaan, maar dat is niet realistisch. Dat haal je niet, je kan niet verbieden. Dat gaat niet in Nederland. Om dit te laten lukken, het gaat om gedragsverandering....(...), C is het meest realistisch."*

D6 *"Kunnen ze schone energie niet goedkoper maken?"*

D8 *"Is schone energie niet goedkoper? Wie zit ertussen, dat zijn de energieleveranciers, misschien maken ze daar wel meer winst op."*

D1 *"We leven in een democratie dus verbieden, dat werkt niet."*

D7 *"In Groenland wordt het wel gedaan!"*

Bij hogeropgeleide deelnemers is een zelfde soort afweging te zien voor C: de dwang in standpunt D gaat hen te ver. Daar bovenop stellen ze dat het goed is om verschillende partijen te stimuleren/belonen in plaats van te belasten of straffen. Een van hen: *"Je moet de keus er in houden, de groene weg stimuleren."*

Ten aanzien van schonere auto's bijvoorbeeld zou het goed zijn als bedrijven worden gestimuleerd om schonere auto's te produceren en burgers gestimuleerd om deze aan te schaffen. Het beleid van de overheid om eerst de aanschaf van energiezuinige auto's aan te moedigen en vervolgens dit beleid terug te draaien, wordt gehekeld.

Degenen die zich voor standpunt D uitspreken, vinden dat enige dwang of zwaardere belasting wel gerechtvaardigd is. Op deze manier maakt de overheid duidelijk dat het menens is. Het voorbeeld van de vervanging van de gloeilamp door de spaarlamp wordt hierbij aangehaald als voorbeeld van al eerder afgedwongen gedrag. Maar maatgevend lijkt vooral te zijn dat de overheid machtsmiddelen in handen heeft richting bedrijven en burgers en dat de overheid die voor een zaak als deze in mag zetten.

"Als je wilt veranderen voor de toekomst, dan moet je maatregelen nemen."

Zonder dwang zijn burgers en bedrijven te snel geneigd om 'oud' en daarmee vervuilend gedrag te vertonen, omdat 'nieuw' en schoner gedrag vooralsnog hogere kosten met zich mee brengen.

Er worden wel voorwaarden aan verbonden. Lageropgeleiden stellen dat er een alternatief voorhanden moet zijn, omdat je zonder alternatief geen ander gedrag kunt afdwingen. Verder moet de overheid zelf het goede voorbeeld geven met energiezuinig gedrag. Ook wordt in beide groepen de vraag gesteld of de overheid zich niet vooral op de bedrijven moet richten met een zwaardere belasting op 'slecht' gedrag. Daarmee wordt 'goed' gedrag uitgelokt.

Lageropgeleiden hierover:

Gespreksleider: Waarom vinden jullie dat de overheid harder moet optreden?

D8 *"Omdat we anders zonder fossiele energie zitten."*

- D1 *“Je moet het probleem niet bij de burgers neerleggen maar bij de industrie, dat zijn de vervuilers. Bij de industrie zou de overheid kunnen zeggen: we gaan verbieden, of je bent verplicht om een reductie in te stellen.”*
- D7 *“Verbieden hoeft niet iets negatiefs te zijn. Door verbieden gaat de industrie op zoek naar een beter alternatief, dan dwing je ze om erover na te denken.”*
- D1 *“En toch bouwen we nieuwe kolencentrales, er zijn zoveel belangen.”*

En hogeropgeleiden:

“Verbieden gaat te ver.”

“Dat denk ik niet. Het gebeurt niet op een normale manier.”

“Hoe sterk de ruggengraat van de overheid is, is afhankelijk van de financiën.”

Gespreksleider: Als het verbieden uit dit standpunt gaat, maar dat bepaald energiegebruik zwaarder wordt belast erin blijft, gaan er dan meer van jullie naar standpunt D?

“Ja.” (red.: meerdere deelnemers vinden dit)

Kortom: Er worden pas echt grote stappen gezet als er maatregelen komen richting grote bedrijven en energieleveranciers die op zijn minst gewenst gedrag stimuleren en minder gewenst gedrag zwaarder belasten. Men lijkt de pijlen wel vooral te willen richten op de grote partijen in deze en de burger eerder als kleine speler te zien.

Reacties op mogelijke maatregelen

Om een idee te krijgen welke maatregelen men meer en minder acceptabel vindt in het kader van het terugdringen van het gebruik van fossiele brandstoffen, is de deelnemers een aantal mogelijke maatregelen voorgelegd.

Maatregel: In uw buurt/dorp verdwijnen alle gasaansluitingen. Iedereen moet elektrisch gaan koken en er komt stadsverwarming.

In beide groepen is er steun voor deze maatregel, al is die bij de lageropgeleiden ruimhartiger. Zij kunnen zich er in vinden voor de goede zaak, al lijkt sommigen het koken op elektra wel wennen. Belangrijkste lijkt te zijn dat het normale leven zijn doorgang kan vinden en de overgang niet ten koste gaat van het comfort.

- D1 *“Mee eens, het is heel realistisch. Over 20 jaar zijn we zover.”*
- D5 *“Ik zou het niet eens erg vinden. Ze zijn nu al zo ver, in begin waren er echt nog kinderziektes. Verderop bij mij in de straat hebben ze de stadsverwarming, in het begin was dat heel erg, maar dat is nu allemaal verbeterd.”*
- D2 *“Zolang ik zelf geen verschil merk in m'n dagelijks leven, de dingen die ik gebruik. Als ik geen verschil merk: je doet maar.”*
- D1 *“Ik beloof het je: je merkt geen verschil.”*
- D4 *“Ik vind koken op gas het prettigst, maar ik zou er wel in meegaan vanuit die gedachten.”*
- D6 *“Ik ben gas gewend, ik weet niet hoe het andere is. Als ik mag kiezen dan toch het ver trouwde gas.”*

Gespreksleider: Ik hoor bij geen van jullie echt weerstand?

D8 *“Je huis blijft warm, je kan nog steeds koken, je kan nog steeds eten. Je moet wel je comfort houden.”*

D1 *“Qua verbruik heb je een eigen meter, bij stadsverwarming.”*

Hogeropgeleiden kunnen zich er ook in vinden, maar stellen van het begin af aan meer voorwaarden:

“Prima.” (red.: meerdere deelnemers)

“Daar gaat m'n vrijheid.”

“Ze moeten wel duidelijk maken waarom het nodig is en waar de energie dan vandaan komt.”

“Wordt de vervanging van je apparatuur gecompenseerd?”

Bij de gepercipieerde reacties in de buurt en eigen omgeving komt het kostenelement in beide groepen naar voren. Want zeker bij huizen in de binnenstad zullen verbouwingen noodzakelijk zijn om de overgang mogelijk te maken en wie is dan verantwoordelijk voor de kosten ervan? Sommige huurders maken zich niet druk, want hun gedachte is dat de woningcorporatie dit zal financieren. Al brengen anderen er tegenin dat dat wel verdisconteerd gaat worden in de huur. Sommigen willen/kunnen geen geld erin steken of stellen de eigen bijdrage afhankelijk van de hoogte ervan: *“Als het 1000 euro kost wil ik erover nadenken. Als het 20.000 euro kost, heb ik er niet zo'n zin in.”*

De eventuele kosten voor de burgers zijn dus mogelijk een struikelblok. Bij de lageropgeleide deelnemers komt als positief neveneffect naar voren dat elektrisch koken een hogere veiligheid met zich mee brengt, vanwege het verminderde risico op brand onder hoogbejaarde zelfstandig wonenden.

De effectiviteit van de maatregel wordt wisselend ingeschat. Deze is onder meer afhankelijk van de energiebron voor stadsverwarming en elektriciteit: deze moeten dan wel duurzaam zijn. *“Als ze het alsnog met kolen gaan doen, schiet het weinig op.”* Ook moeten bedrijven verplicht worden tot meedoen om het tot een succes te maken. Het wordt wel als een lange termijnoplossing gezien om van het gebruik van gas af te komen.

Hogeropgeleide deelnemers zijn het er niet over eens of de maatregel verplicht kan worden opgelegd. Voor nieuwbouw wel en ook voor bedrijven, maar voor mensen in bestaande woningen (red.: zichzelf) weer minder. Een enkeling vindt dat de vrijheid van burgers voorop mag blijven staan, terwijl een ander vindt dat de samenleving grenzen mag stellen aan de vrijheid.

Maatregel: De rijksoverheid wijst vlak bij uw buurt/dorp verplichtend een plek aan voor een groot windmolenpark.

Lageropgeleide deelnemers hebben zich uitgesproken over deze maatregel. De reacties zijn nu wat minder positief, omdat de overlast van windmolens als veel groter wordt ingeschat. Men vindt dat de windmolenparken in dun bevolkte gebieden moeten worden geplaatst en niet in de eigen stad. De argumenten hiervoor wisselen van te weinig ruimte ervoor in de stad tot landschapsvervuiling en geluidsoverlast. Het merendeel is de mening toegedaan dat windmolenparken elders minder overlast veroorzaken: *“18 kilometer ver in zee is prima.”* of *“Ik heb liever natuur (red.: park) om me heen, ik heb het liever ergens anders.”*

Ze verwachten dat de buurt en eigen omgeving eveneens tegen een dergelijke maatregel zal zijn. Een deelnemer met familie in Groningen vertelt dat ook zijn familie tegen het plaatsen van

windmolens dichtbij is om deels dezelfde redenen. Op de opmerking van de gespreksleider dat het dan bij niemand in de eigen buurt kan worden gedaan, wordt gereageerd met het voorstel dat de overheid een vorm van compensatie biedt: *“Het heeft wel effect als je zegt: we plaatsen windmolens aan de rand van Amsterdam en we brengen je gas –water- en lichtrekening 10% naar beneden.”*

Er wordt ingebracht dat de haalbaarheid van plannen goed tegen het licht moet worden gehouden en dat maatregelen gefaseerd moeten worden ingevoerd.

Kortom: er is weinig steun voor een windmolenpark in de eigen omgeving. Men vindt deze maatregel te ver gaan in een stad als Amsterdam en omliggende dorpen.

Maatregel: De Rijksoverheid wijst vlak bij uw buurt/dorp verplichtend een plek aan voor ondergrondse CO₂-opslag.

Deze maatregel is aan hogeropgeleide deelnemers voorgelegd. De maatregel wordt in beginsel afgewezen. Er worden eigenlijk alleen vragen en tegenwerpingen naar voren gebracht:

- welke risico's zijn er aan de opslag verbonden
- het is geen oplossing, maar symptoombestrijding
- het lost de te grote uitstoot van CO₂ niet op.

Vervolgens vraagt de gespreksleidster hoe men zou staan tegenover het plaatsen van windmolens in de buurt/dorp. Sommigen van hen zouden dat prima vinden, anderen voorzien dan ook problemen:

“Ik zou het prima vinden als er in mijn omgeving windmolens geplaatst worden.”

“Niemand wil tegen windmolens aankijken.”

“Als ze al zo moeilijk doen over windmolens in zee.....”

Hogeropgeleiden is ter afsluiting van dit onderwerp nog gevraagd welke maatregelen vanuit de overheid ze wel zouden ondersteunen. Er worden verschillende maatregelen genoemd:

- alle daken voorzien van zonnepanelen
- kracht van eb en vloed gebruiken voor opwekking energie

Het plaatsen van zonnepanelen roept echter onmiddellijk in de groep de vraag op wie dan verantwoordelijk is voor de kosten. *“Als je dingen gaat afdwingen als overheid, bijvoorbeeld een duurzaam dak, dan moet je wel kijken wie de kosten voor zijn rekening neemt. Iets van een compensatie is dan wel nodig.”*

Een aantal deelnemers geeft aan wel bereid te zijn om enige kosten voor eigen rekening te nemen, maar dat geldt niet voor iedereen.

Waartoe is men zelf bereid? Desgevraagd heeft men het dan over aanpassen in het vervoer dus meer gebruik van fiets en openbaar vervoer, de mogelijkheid van zonnepanelen op het dak.

Kortom: de hogeropgeleiden vinden dat de overheid wel het voortouw moet nemen, maar ook weer niet te snel dwingend daarin opereren. Men is slechts gedeeltelijk bereid tot persoonlijke financiële offers.

3.5 Lessen uit de gesprekken

Aan het eind van het gesprek is deelnemers verteld dat de resultaten van het onderzoek aangeboden worden aan de overheid. Men staat vrij positief tegenover dit initiatief van de overheid. Want daarmee laat de overheid zien dat ze bezig is met een thema als energietransitie en interesse heeft in de mening van burgers.

Gevraagd naar de lessen die uit het gesprek moeten worden getrokken, blijkt dat de lageropgeleiden vooral vinden dat de overheid moet doorpakken op dit thema. Zowel met het nemen van maatregelen als met het stellen van het goede voorbeeld. Ook wordt benadrukt dat het goed is om mensen te doordringen van de noodzaak van actie, er is een mentaliteitsverandering nodig en die kan het beste worden ingezet met campagnes en met aandacht voor dit thema op school.

In de eigen woorden:

- D8 *“Dat ze alternatieven moeten aanbieden voor de windleveranciers. Dat ze meer gaan doen met natuurlijke energie. Wat mij betreft mag de gaskraan in Groningen nog een stukje dichter. Het woord verbieden is heel hard, ze moeten de mentaliteit veranderen.”*
- D7 *“Wat mij opviel dat mensen er wel mee bezig zijn. Ik denk dat ze daar wel wat van kunnen leren. Dat burgers er echt wel mee bezig zijn, een heleboel mensen zijn er actief mee bezig. Doe zelf (red.: overheid) ook dat stapje.”*
- D6 *“Hetzelfde wat er al is gezegd.”*
- D5 *“Als je geen eigen huis hebt, waarom kan de overheid dan niet verplichten om panelen op het dak te doen?”*
Gespreksleider: Ze kunnen woningcorporaties dat op gaan leggen
- D8 *“Maar dat komt dan wel weer terug in je huur.”*
- D5 *“Ja dat is ook wel weer zo, maar dat kan maar tot een bepaalde hoogte. Sommige mensen kunnen dat niet betalen.”*
- D4 *“Niet jaren wachten. Kom maar met een plan, begin met een campagne, mensen voorbereiden.”*
- D2 *“Meer over te leren ook op school, ik wist er weinig over. Dus ook jonge mensen ervan doordringen.”*
- D1 *“We hebben een klimaatverdrag ondertekend, dus handel ernaar! Je moet je afspraken nakomen. Ik vind dat de overheid maar alvast moet zeggen: over 20 jaar is er geen gas meer.”*
- D8 *“De overheid is ook aan het bezuinigen door geen straatverlichting meer aan te doen op de snelweg. Je ziet de overheid wel wat doen, maar ze kunnen denk ik wel meer.”*

Ook de hogeropgeleiden komen met soortgelijke suggesties. Ze vinden dat de overheid moet investeren in een energietransitie en dat er alle aanleiding is voor actie. Ze benadrukken echter wel dat het minder met de stok moet maar meer met de wortel.

“Meer investeren, meer motivatie.”

“Niet verbieden, maar wel dat er meer drang achter moet komen te zitten.”

“De overheid moet veel benadrukken. Er moeten concessies worden gedaan.”

4 Conclusies

In het voorgaande zijn de bevindingen in detail terug te lezen, navolgend maken we de balans op van de twee groepsgesprekken die in het kader van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven in oktober 2016 zijn uitgevoerd. Het onderzoek vond plaats in Amsterdam. Er is gesproken met een groep lageropgeleide Nederlanders en een groep hogeropgeleide Nederlanders.

De stand van zaken in de samenleving

- De stemming over de richting van de samenleving geeft het gebruikelijke beeld te zien: lageropgeleide deelnemers zijn vrij negatief gestemd en hogeropgeleide deelnemers zijn iets positiever gestemd.
- Bij lageropgeleiden wordt de oorzaak voor de negatieve richting vooral gezocht in de manier waarop mensen met elkaar omgaan: een verharding in omgangsvormen, verminderde betrokkenheid bij en zorg voor elkaar. Dit uit zich volgens hen eveneens in de toon van het politieke debat. Hogeropgeleide deelnemers zien verdeeldheid in de samenleving en een steeds verdergaande individualisering. Verder blijken volgens hen de toenemende prestatiecultuur en druk tot 'meedoen' hun invloed te doen gelden.
- Positief gestemden zien juist meer ontwikkelingen die getuigen van verbinding in plaats van individualisering en vinden dat er in Nederland veel mogelijkheden en vrijheden zijn om een eigen pad te volgen. Ze koppelen dit ook nadrukkelijk aan persoonlijke ervaringen.
- Men lijkt niet al te veel te vertrouwen op de signalen over het positieve tij in de economie. Deels herkent men de positieve tendens in het afnemen van de werkloosheid, de aantrekkelijke huizenmarkt en groter consumentenvertrouwen. Maar de positieve berichten worden vrij snel voorzien van negatieve tegenhangers. Lageropgeleiden hebben het over het korten op pensioenen, reorganisaties met groot banenverlies als gevolg, hogeropgeleiden hebben het over een vergroting van de ongelijkheid in de samenleving: er zijn verbeteringen maar die komen maar aan bepaalde groepen ten goede. Persoonlijk zijn sommigen er op vooruit gegaan, anderen daarentegen merken nog weinig van de verbeteringen. Men heeft in ieder geval niet het gevoel dat de optimistische toon in de media en van de regering gerechtvaardigd is.

Prioriteiten in maatschappelijke thema's

- Deelnemers hebben zeven maatschappelijke doelen gerangordend naar belang. Energietransitie komt er bij lageropgeleiden als zevende uit en bij hogeropgeleiden als derde. Opvallend is echter dat men het vooral moeilijk vindt om een rangordening aan te brengen in de thema's, omdat men deze allemaal van groot belang vindt. Energietransitie wordt zeker niet als een vreemde eend in de bijt gezien. Voortbordurend op wat men eerder in het gesprek heeft gezegd, is het verder logisch dat lageropgeleiden de gezondheidszorg en zorg voor ouderen en de manier van omgaan met elkaar een hoge plek toebedelen en dat hogeropgeleide deelnemers de bestrijding van de armoede op de eerste plek zetten.

Energietransitie: energiebesparing en een overstap naar duurzame energie

- Er is veel draagvlak voor een energietransitie. Niemand stelt bij de eerste associaties met het thema de noodzaak ervan ter discussie. Lageropgeleiden hebben het over de redenen voor de transitie en dragen oplossingen aan, hogeropgeleiden hebben het vooral over de belemmeringen die de transitie in de weg staan. Men onderschrijft expliciet in beide groepen dat een energietransitie nodig is. Men noemt een heel scala aan argumenten hiervoor, waarvan het opraken van fossiele brandstoffen, het niet afhankelijk willen zijn van olie of gas producerende landen, het belang van het beschermen van het milieu en mens en dier de belangrijkste zijn. Opmerkelijk is dat men het woord 'klimaatverandering' niet in de mond neemt als argument. Argumenten tegen een energietransitie kan men nauwelijks verzinnen, behalve dat de energiekosten zullen stijgen als een overstap wordt gemaakt.
- Men heeft wel wat kennis over initiatieven van energieleveranciers en collectieven van burgers op het terrein van alternatieve energie, subsidiemaatregelen van de overheid om elektrisch rijden en de aanleg van zonnepanelen te stimuleren (die helaas tijdelijk bleken). Zelf onderneemt men - in meer en mindere mate - ook actie om energiegebruik terug te dringen, afhankelijk van de persoonlijke mogelijkheden hiertoe. Eigen energiebesparing heeft niet alleen het milieu als motivering: het is vaak een mix van kostenbesparing, milieuoverwegingen en de sport om te zien of het lukt.
- De grootste winst in het kader van energietransitie is volgens deelnemers te behalen als de overheid en het bedrijfsleven verdergaande stappen zetten om het energieverbruik te verminderen en een overstap te maken naar duurzame energie. In die zin zien ze de eigen acties als 'druppels op een gloeiende plaat'.
- Deelnemers onderschrijven de meer dwingende standpunten om de internationale afspraken in het kader van een energietransitie te behalen. Gedrag moet veranderen, bedrijven en burgers moeten initiatieven nemen en de overheid moet er ook een actieve rol in nemen. Een deel van de deelnemers gaat nog verder en vindt dat de overheid ook harder mag optreden door bepaald energiegebruik te verbieden of zwaarder te belasten. Dit omdat de overheid de middelen in handen heeft om gewenst gedrag af te dwingen bij burgers en bedrijven. Eigenlijk zou de meerderheid zich wel achter dit standpunt willen scharen, maar dit wordt enerzijds niet haalbaar geacht en anderzijds hebben sommigen een aversie tegen 'verbieden en verplichten' door de overheid; men ziet daar liever een belonende houding van goed gedrag door de overheid voor in de plaats. Men vindt eveneens van groot belang dat de overheid in deze zelf voorbeeldgedrag laat zien.
- Geconfronteerd met enkele scenario's op terrein van energietransitie blijkt dat er vrij veel steun is voor het weghalen van de gasaansluitingen en het verplicht elektrisch koken en verwarmen via stadverwarming te introduceren. Mits het maar niet ten koste gaat van het comfort en er geen hoge persoonlijke kosten mee gemoeid zijn. Want men vindt dat de overheid burgers niet kan verplichten tot een hoge investering hierin. Veel minder steun is er voor een windmolenpark in de directe omgeving; men vreest geluidsoverlast, landschap-/stadsvervuiling en te weinig lege ruimte in de stad. Het principe van 'niet in mijn achtertuin' blijkt opgeld te doen. Verplichte ondergrondse CO₂-opslag in de directe omgeving ontmoet eveneens weerstand met als belangrijkste reden dat hiermee geen oorzaken worden aangepakt maar aan symptoombestrijding wordt gedaan.
- Tot slot benadrukken de deelnemers in hun advies richting de overheid dat deze moet doorpakken op dit thema, zowel met het nemen van maatregelen als met het geven van het

goede voorbeeld. Er is aanleiding voor actie en mensen moeten algemeen doordrongen raken van de noodzaak voor de energietransitie.

Bijlage 1 Uitnodigingsbrief

UITNODIGING VOOR DEELNAME ONDERZOEK

We zijn op zoek naar mensen die mee willen praten over onderwerpen die alle Nederlanders aangaan.

Kantar Public – een onderdeel van TNS NIPO – voert binnenkort onderzoek uit over de stand van zaken in de Nederlandse samenleving. We doen dit onderzoek in opdracht van een niet commerciële, onafhankelijke instelling.

We willen u vragen of u mee wilt doen aan dit onderzoek en op die manier invloed uit te oefenen op het te voeren beleid. Concreet gaat het om het volgende:

- Deelname aan een groepsgesprek van twee uur.
- Het gesprek staat gepland op **donderdag 20 oktober** a.s. Start om xx uur.
- Het gesprek wordt geleid door een van onze onderzoekers; u zult samen met zeven andere deelnemers van gedachten wisselen over dit onderwerp.
- Het onderzoek vindt plaats bij ons op kantoor in Amsterdam, in de buurt van verschillende openbaar vervoerverbindingen, met gratis parkeren op ons eigen terrein.
- Tijdens het gesprek worden video-opnames gemaakt, alleen voor intern gebruik.
- Voor deelname ontvangt u een financiële vergoeding van xx euro.
- Vanzelfsprekend wordt de door u verstrekte informatie strikt vertrouwelijk behandeld. Uw naam en verdere gegevens worden niet verder bekend gemaakt.

Hoe reageren?

Graag willen we weten of we op u kunnen rekenen. Wilt u meedoen, vul dan onderstaande gegevens in en stuur deze alstublieft zo snel mogelijk terug naar Ineke Genee via ineke.genee@kantar.com. Aangezien het onderzoek binnen afzienbare tijd plaatsvindt, willen we u vragen om voor 10 oktober te reageren.

Ja, ik wil meedoen en mijn gegevens zijn:

- Respondentnummer:
- Naam en achternaam:
- Hoogst *voltooid* opleiding:
- Leeftijd:
- Adres:
- Telefoonnummer(s):
- Wat is/was uw beroep?
- Heeft u op dit moment betaald werk?
- Indien geen werk; wat is uw situatie?
- Bent u getrouwd of samenwonend?
- Heeft u kinderen? Zo ja, hoe oud zijn uw kinderen?

Alvast hartelijk dank voor het invullen van uw gegevens, ik kijk uit naar de reacties. Mocht u meer willen weten over het onderzoek, dan kunt u ons ook bereiken via telefoonnummer 020 – 5225 999. U kunt dan vragen naar Ineke Genee of Yolanda Schothorst.

Met vriendelijke groeten,

Ineke Genee

ineke.genee@kantar.com

Indien we veel aanmeldingen krijgen dan kunnen we niet iedereen uitnodigen. Mocht u op 17 oktober niets van ons hebben gehoord, dan kunt u ervan uitgaan dat we voldoende mensen hebben kunnen benaderen. We willen u dan in ieder geval wel hartelijk danken voor uw bereidheid te reageren op dit verzoek.

Bijlage 2 Overzicht deelnemers

RESPONDENTENOVERZICHT

V5993

| donderdag 20 oktober 2016

| Amsterdam

16.30 – 18.30 uur

M/V	LFT.	OPLEIDING	BEROEP / BEZIGHEDEN	GEZIN
V	61	MBO	Nanny	Alleenstaande ouder, kind van 26 (thuiswonend)
V	39	MBO	Floormanager	Gehuwd, met kinderen van 5 en 7 jaar
V	58	LO	Niet werkzaam (WIA)	Gehuwd
V	21	MBO	Scholier	Alleenstaand
M	31	MBO	Programmeur	Samenwonend, geen kinderen
M	47	MBO	Assistent chef slager	Alleenstaand
M	49	MBO	IT manager	Gehuwd, uitwonende kinderen
M	56	MBO	Art director / WW	Gehuwd

RESPONDENTENOVERZICHT

V5993

dinsdag 20 oktober 2016

Amsterdam

19.00 – 21.00 uur

M/V	LFT.	OPLEIDING	BEROEP / BEZIGHEDEN	GEZIN
M	23	WO	Master student	Alleenstaand
V	55	HBO	Zakelijk coördinator kunstinstelling	Gehuwd, kinderen van 19 en 23 jaar
M	37	WO	Docent HBO	Gehuwd, kinderen van 4 en 6 jaar
M	41	HBO	Projectleider vervoersbedrijf	Alleenstaand
M	52	WO	Webdeveloper	Gehuwd, geen kinderen
V	30	WO	Fysiotherapeut	Alleenstaand
V	65	HBO	Verpleegkundige / WW / bijna met pensioen	Gehuwd, geen kinderen
V	30	WO	PHD	Samenwonend, geen kinderen

Bijlage 3 Gesprekspuntenlijst

CHECKLIST BURGERPERSPECTIEVEN 20 OKTOBER 2016

A. Introductie en kennismaking (15 minuten)

- Welkom heten bij Veldkamp
- Opdrachtgever: het Sociaal en Cultureel Planbureau
- Thema: De stand van zaken in onze samenleving. Wat gaat er goed, wat gaat er minder goed? Wat verwachten we van de politiek?
- Spelregels:
 - Het gaat om meningen, dat betekent dat er geen goede of foute antwoorden zijn. Verzoek om vrijuit te spreken.
 - Verzoek om mobiele telefoons uit te zetten.
 - Opname, meekijken en anonimiteitwaarborg.
- We beginnen met voorstelronde: naam, leeftijd, bezigheden, gezinssituatie.

B. De stand van de samenleving (25 minuten)

- Hoe vindt u dat het gaat in de Nederlandse samenleving? Gaan we de goede of de verkeerde kant uit? U kunt dit laten zien met de kaart: grijs = verkeerde kant, wit = goede kant.
- Voor degenen met grijze kaart: kom eens met argumenten voor uw mening. Waarom vindt u dat het de verkeerde kant op gaat? Waarmee vergelijkt u het dan?
- Waar baseert u uw mening op (eigen ervaringen, mensen om u heen, media)?
- Voor degenen met witte kaart: wat vindt u van hun argumenten? Overtuigen deze argumenten u?
- Voor degenen met witte kaart: welke argumenten zijn er voor uw mening? Waarom vindt u dat het de goede kant op gaat? Waarmee vergelijkt u het dan?
- Waar baseert u uw mening op (eigen ervaringen, mensen om u heen, media)?
- Voor degenen met grijze kaart: wat vindt u van hun argumenten? Overtuigen deze argumenten u?
- In hoeverre maakt u de negatieve zaken die u noemt zelf mee? Of zijn dit dingen die anderen overkomen?
- *INT: indien nog niet genoemd:* Hoe gaat het volgens u met de Nederlandse economie?
- In de krant staat dat het beter gaat met de Nederlandse economie. Klopt dat volgens u? Zo ja, waaruit blijkt dat dan? Zo nee, waarom klopt dit niet?
- Geldt voor u persoonlijk dat het financieel beter gaat? En voor andere mensen in uw omgeving?
- Indien beter: wat gaat er dan beter, wat merkt u/uw omgeving ervan?
- Indien niet beter: waarom gaat het met u/uw omgeving niet beter?

C. Prioriteiten voor Nederland (10 minuten)

Wat zijn volgens u de komende 15 jaar de belangrijkste thema's voor Nederland? We geven u een lijst met zeven maatschappelijke doelen. Kunt u deze doelen ordenen in volgorde van belangrijkheid? Het doel dat u het belangrijkste vindt geeft u cijfer 1, het doel dat u één-na-belangrijkst vindt cijfer 2, enzovoorts. *INT: overhandig LIJST 1*

- Voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland
 - Verbeteren van de integratie van minderheden in onze samenleving
 - Bestrijden van de armoede in Nederland
 - Energiebesparing en overstap naar duurzame energie (zon en wind i.p.v. olie en gas)
 - Verbeteren van de gezondheidszorg en zorg voor ouderen
 - Vergroten van de werkgelegenheid
 - Verbeteren van de manier waarop mensen in Nederland met elkaar omgaan
- *INT: inventariseer antwoorden op flipover en bespreek top 3. Waarom scoren deze doelen zo hoog?*

D. Verdiepingsthema: energietransitie (60 minuten)

We willen het graag over energiebesparing en een overstap naar duurzame energie hebben.

- Wat zijn uw eerste gedachten bij dit onderwerp? Wat roept dit bij u op?
- Wat weet u eigenlijk van dit onderwerp? Bent u een beetje op de hoogte van wat er speelt? Hoe blijft u daarvan op de hoogte?
- Hoe interessant vindt u dit onderwerp? Waar is dit op gebaseerd?
- Door wie is dit onderwerp volgens u op deze lijst/de agenda gezet?
- Waarom staat dit onderwerp volgens u op de lijst/de agenda?
- Wat zijn goede argumenten om over te gaan op meer duurzame energie? En wat spreekt er tegen?
- Wat wordt er op dit moment in Nederland gedaan om tot een meer duurzame energievoorziening te komen? Waar denkt u dan aan?
- De Nederlandse regering heeft zich internationaal vastgelegd op een sterke vermindering van het gebruik van fossiele brandstoffen door energiebesparing en meer gebruik van duurzame energie. Ik geef u een lijst met 4 standpunten. Kunt u aangeven welke het dichtst bij uw mening ligt? *INT: overhandig LIJST 2*

- Waarom is dit uw standpunt? Kunt u dat toelichten?
 - Standpunt A: Waarom denkt u dat het overdreven wordt?
 - Standpunt B: Waarom gaan veranderingen langzaam?
 - Standpunt C: Waarom vindt u dat bedrijven en burgers initiatieven moeten nemen?
 - Standpunt D: Waarom vindt u dat de overheid op deze manier moet optreden?
- Volgens internationale afspraken zijn er de komende jaren forse maatregelen nodig om het gebruik van fossiele brandstoffen (kolen, gas, olie) te verminderen. We noemen u twee mogelijke maatregelen.

Maatregel A1: In uw buurt/dorp verdwijnen alle gasaansluitingen. Iedereen moet elektrisch gaan koken en er komt stadsverwarming.

- Wat vindt u daar van? Vindt u dit acceptabel?
- Hoe denkt u dat deze maatregel in uw buurt of dorp gaat vallen?
- Welke gevolgen zal deze maatregel hebben?
- Hoe effectief is deze maatregel? Waarom?

lageropgeleid

Maatregel B1: De rijksoverheid wijst vlak bij uw buurt/dorp verplichtend een plek aan voor een groot windmolenpark.

- Wat vindt u daar van? Vindt u dit acceptabel?
- Hoe denkt u dat deze maatregel in uw buurt of dorp gaat vallen?
- Welke gevolgen zal deze maatregel hebben?
- Hoe effectief is deze maatregel? Waarom?

OF

hogeropgeleid

Maatregel B2: De rijksoverheid wijst vlak bij uw buurt/dorp verplichtend een plek aan voor ondergrondse CO₂-opslag.

- Wat vindt u daar van? Vindt u dit acceptabel?
- Hoe denkt u dat deze maatregel in uw buurt of dorp gaat vallen?
- Welke gevolgen zal deze maatregel hebben?
- Hoe effectief is deze maatregel? Waarom?

INT: indien nog tijd over

- Hoeveel vertrouwen heeft u in de volgende informatiebronnen over dit onderwerp. Ik leg u een lijst voor. Wilt u die nu even invullen? *INT: overhandig LIJST 3*
 - *INT: vat antwoorden samen. Waar hangt uw vertrouwen mee samen? Waarom vertrouwt u <> meer dan <>?*

E. Tot slot (10 minuten)

- Wat vindt u ervan dat de overheid dit soort onderzoek laat uitvoeren? Wat maakt u daaruit op?
- Wat moet de overheid hier nu mee, wat moet ze zich vooral aantrekken?
- Zijn er nog dingen niet aan de orde geweest, maar die u wel belangrijk vindt om te noemen?
- Vragen uit de meekijkruimte?

Dank voor de medewerking.

INVULFORMULIER 1

Wat zijn volgens u de komende 15 jaar de belangrijkste thema's voor Nederland? We geven u hieronder een lijst met zeven maatschappelijke doelen. Kunt u deze doelen ordenen in volgorde van belangrijkheid?

Het doel dat u het belangrijkste vindt geeft u het cijfer 1, het doel dat u op één na het belangrijkste vindt een 2 enzovoort en het minst belangrijke een 7.

DOEL	PLAATS BELANG
Voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland.	
Verbeteren van de integratie van minderheden in onze samenleving.	
Bestrijden van de armoede in Nederland.	
Energiebesparing en overstap naar duurzame energie (zon en wind i.p.v. olie en gas).	
Verbeteren van de gezondheidszorg en zorg voor ouderen.	
Vergroten van de werkgelegenheid.	
Verbeteren van de manier waarop mensen in Nederland met elkaar omgaan.	

INVULFORMULIER 2

De Nederlandse regering heeft zich internationaal vastgelegd op een sterke vermindering van het gebruik van fossiele brandstoffen (kolen, olie, gas) door energiebesparing en meer gebruik van hernieuwbare of duurzame energie (bijvoorbeeld uit wind en zon). Welke van de onderstaande standpunten komt het dichtst bij uw mening?

Graag de letter voor het voor u geldende standpunt omcirkelen.

A: Dat gaat niet lukken en dat is ook helemaal niet erg. De noodzaak van een snelle verandering wordt erg overdreven.

B: Dat gaat helaas niet lukken. Veranderingen gaan nu eenmaal langzaam, ook al dreigen er ernstige gevolgen voor het klimaat en toekomstige energievoorziening.

C: Om dit te laten lukken, moeten we ons gedrag veranderen en moeten bedrijven en burgers meer initiatieven nemen voor energiebesparing en alternatieve energie. De overheid kan daarbij helpen maar dat niet afdwingen.

D: Om dit te laten lukken, moet de overheid veel harder optreden door vormen van energiegebruik te verbieden of zwaar te belasten en door hoge eisen te stellen qua energiebesparing en verduurzaming.

E: Ik weet het niet.